

Van Metaaldraadlamp tot Agneta park

Het Nederlands kapitalisme in de twintigste eeuw¹

121

JEROEN TOUWEN

In dit recensie-artikel bespreekt Jeroen Touwen de tussen 2008 en 2015 verschenen zevendelige reeks met de titel *Bedrijfsleven in Nederland in de Twintigste Eeuw*, geschreven door vijftien auteurs, en de Engelstalige bundel waarin de belangrijkste conclusies worden samengevat en aangevuld met enkele nieuwe inzichten. In welke mate voldoet deze serie aan de huidige bedrijfshistorische inzichten? Wordt er een verbinding gelegd met de nationale kenmerken van het *business system*, alsmede met de oorsprong en ontwikkeling van economische groei, en verheft deze geschiedschrijving zich boven die van het individuele bedrijf? Dit recensie-artikel plaatst de reeks, die een brede waaier aan kleurrijke feiten en gebeurtenissen bevat, in de context van recente bedrijfshistorische literatuur. Met name de conclusies op het gebied van het vergelijkend kapitalisme worden onder de loep genomen.

From Filament Bulb to Agneta Park: Dutch Capitalism in the Twentieth Century

In this review article, Jeroen Touwen discusses a series of seven books published between 2008 and 2015 under the title *Bedrijfsleven in Nederland in de Twintigste Eeuw* (Business in the Netherlands in the Twentieth Century), and the edited volume in English that contains the major conclusions and has some further reflections on the characteristics of Dutch capitalism. To which extent does the series meet recent demands of business history? Is the narrative connected with the characteristics of the national business system and the origins and development of economic growth? And does this business history transcend the microeconomic history of the individual company? This review article positions the series, with its wide and colourful range of facts and events, in the context of recent literature on business history. It particularly examines the conclusions on comparative capitalism.

Recente economische ontwikkelingen, zoals de financiële crisis van 2007-2008, de duurzaamheidstransitie en de Europese nadruk op begrotingsdiscipline, hebben tot nieuwe aandacht geleid voor de studie van het kapitalisme. R. Boyer beschrijft dit als volgt: ‘Yesterday, economists were studying market economies, now all of them propose to analyse the merits and limits of capitalism.’² Deze verschuiving gaat gepaard met meer aandacht voor vormen van coördinatie en organisatie (ook wel geanalyseerd aan de hand van het brede begrip ‘economische instituties’). De vraag in welke mate markten moeten worden vrijgemaakt of juist gereguleerd houdt de geesten al decennia bezig. Maar de tot voor kort prevalerende neoliberale oplossing (‘meer marktwerking, meer globalisering’) wordt opeens met twijfel omgeven.

Ooit hadden we de overzichtelijke keuze tussen kapitalisme en communisme.³ Verstandige landen (lees: Nederland, Duitsland, Zweden) zaten daar met hun *mixed economy* ergens tussenin. Maar zo eenvoudig is de wereld niet meer, want het communisme kwam ten val en in de gemengde economieën raakte het privatiseren van staatsbedrijven in zwang, omdat ze inefficiënt zouden zijn. Sommige economen dachten dat, nu het kapitalisme als enig succesvol economisch systeem was overgebleven, landen onder invloed van de markt vanzelf zouden convergeren naar één optimaal efficiënt

- 1 Recensie-artikel van ‘Bedrijfsleven in Nederland in de Twintigste Eeuw’ (BINT): Jacques van Gerwen en Ferry de Goey, *Ondernemers in Nederland. Variaties in ondernemen* (BINT 1; Amsterdam: Boom, 2008, 365 pp., ISBN 9789085066354); Keetie Sluyterman en Ben Wubs, *Over Grenzen. Multinationals en de Nederlandse markteconomie* (BINT 2; Amsterdam: Boom, 2009, 367 pp., ISBN 9789085067122); Bram Bouwens en Joost Dankers, *Tussen concurrentie en concentratie. Belangenorganisaties, kartels, fusies en overnames* (BINT 3; Amsterdam: Boom, 2010, 300 pp., ISBN 9789085069430); Erik Nijhof en Annette van den Berg, *Het menselijk kapitaal. Sociaal ondernemersbeleid in Nederland* (BINT 4; Amsterdam: Boom, 2012, ISBN 9789461058973); Mila Davids, Harry Lintsen, Arjan van Rooij, *Innovatie en kennisinfrastructuur. Vele wegen naar vernieuwing* (BINT 5; Amsterdam: Boom, 2011, ISBN 9789461052827); Jan Peet en Erik Nijhoff, *Een voortdurend experiment. Overheidsbeleid en het Nederlandse bedrijfsleven* (BINT 6; Amsterdam: Boom, 2015, 344 pp., ISBN 9789461052834); Gerarda Westerhuis en Abe de Jong, *Over geld en macht. Financiering en corporate governance van het Nederlandse bedrijfsleven* (BINT 7; Amsterdam: Boom, 2015, 280 pp., ISBN 9789089531469); Keetie Sluyterman (ed.), *Varieties of Capitalism and Business History. The Dutch Case* (London: Routledge, 2015, 232 pp., ISBN 9781138784932).
- 2 Robert Boyer, ‘Are there laws of motion of capitalism?’, *Socio-Economic Review* 9:1 (2011) 59-81, 62 DOI 10.1093/SER/MWQ026. Zie bijvoorbeeld ook Larry Neal en Jeffrey Williamson (eds.), *The Cambridge History of Capitalism* (2 dln., Cambridge 2014-2016) DOI 10.1017/ch09781139095099.001.
- 3 Wat is eigenlijk ‘kapitalisme’? Daarover verschillen de meningen. Essentieel zijn volgens mij het vrije ondernemerschap en het eigendomsrecht: je mag geld verdienen en je mag het houden. Hieraan kan worden toegevoegd het bestaan van markten, een systeem van loonarbeid, en het bestaan van financiële instellingen. Zie bijvoorbeeld Geoffrey M. Hodgson, *Conceptualizing Capitalism. Institutions, Evolution, Future* (Chicago en Londen 2015) 20 DOI 10.7208/chicago/9780226168142.001.0001.

model. Maar inmiddels is duidelijk dat economische instituties stevig zijn verankerd in de samenleving. De keuzes en oplossingen voor de organisatie van economische processen verschillen sterk per land. Hierbij is opmerkelijk dat niet één superieure vorm van markteconomie komt bovendrijven, maar dat de verschillende markt vormen elk innovatief, dynamisch en efficiënt kunnen zijn. Na de financiële crisis in Azië in 1997-1998 kwam ook het Internationaal Monetair Fonds, destijds uitdrager van de neoliberale ‘Washington Consensus’, tot het inzicht dat het onmogelijk en onwenselijk was om het ‘westerse’ model van organisatie van banken en bedrijfsbestuur op te leggen aan landen als Zuid-Korea of Maleisië. De dynamiek van de Oost-Aziatische economieën met hun grote rol van de staat is aan de orde van de dag, en stoot in veel opzichten het Amerikaanse vrije-markt-ideaal van zijn voetstuk. Het vergelijken van verschillende kapitalistische systemen, met als doel hun kenmerken in kaart te brengen en te verklaren, is daarom een belangrijk veld geworden.

Bij het vergelijken van kapitalistische systemen werden in de loop der tijd verschillende invalshoeken gekozen. Zo stelde het neocorporatisme de arbeidsverhoudingen centraal. De uitgebreide literatuur over verschillende verzorgingsstaten vergeleek het uitvoeringsregime en de generositeit van uitkeringen en sociale voorzieningen. Sinds de jaren tachtig krijgt in de studie van het vergelijkend kapitalisme het bedrijfsleven steeds vaker een centrale plek, misschien ook omdat in het economisch beleid de aanbodzijde steeds meer aandacht kreeg.⁴ De *Varieties of Capitalism*-theorie van P. Hall en D. Soskice uit 2001 typeert een economie aan de hand van een vijftal institutionele kenmerken van het bedrijfsleven: bestuur (met daarbij tevens *corporate finance*), arbeidsverhoudingen, samenwerking tussen bedrijven, mate van inspraak en aanbod van beroepsopleiding. De keuze van bepaalde oplossingen in deze deelgebieden hebben de neiging elkaar te versterken.⁵

Het is logisch dat de bedrijfsgeschiedenis een belangrijke bijdrage kan leveren aan dit debat. Maar daarmee is de vraag nog niet beantwoord *hoe* we de geschiedenis van individuele bedrijven of van bedrijfstakken in verband kunnen brengen met nationale kenmerken van het kapitalisme. Twee voorbeelden. In 1905 vond Gerard Philips de metaal draadlamp uit. Met deze verbeterde versie van de gloeilamp, die sinds 1890 werd geproduceerd,

4 Michel Albert, *Capitalisme contre capitalisme* (Parijs 1991).

5 Peter A. Hall en David Soskice, ‘An Introduction to Varieties of Capitalism’, in: idem (eds.), *Varieties of Capitalism. The Institutional Foundations of Comparative Advantage* (Oxford 2001) 1-68 DOI 10.1093/0199247757.003.0001. Zie voor een uitgebreide evaluatie van de

Varieties of Capitalism-theorie: Jeroen Touwen, *Coordination in Transition. The Netherlands and the World economy, 1950-2010* (Leiden 2014) 17-28 DOI 10.1163/9789004272583. Zie tevens Jeroen Touwen, ‘Varieties of Capitalism en de Nederlandse economie in de periode 1950-2000’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 3:1 (2006) 73-104.

▲
Zeven deelstudies BINT.
Foto: Jeroen Touwen.

bracht hij een doorslaggevende innovatie in de praktijk. Voor een groot deel van de twintigste eeuw staat Philips symbool voor de innovatiekracht en het technologisch geavanceerde karakter van de Nederlandse industrie. Maar de Nederlandse economie bestaat niet alleen uit liberaal en inventief ondernemerschap. Er is tevens een hoge coördinatiegraad, die zich uit in georganiseerde verbanden tussen bedrijven onderling en in de arbeidsverhoudingen. Kapitaal en arbeid treden op allerlei manieren met elkaar in overleg. Een voorloper van constructieve arbeidsverhoudingen kun je observeren in de *company towns*, fabriekskolonies (soms tuindorpen genoemd) die sommige ondernemers aanlegden bij hun fabrieken. Jacques van Marken van de Delftse gist- en spiritusfabrieken bouwde rond 1890 Agnetapark om een deel van zijn personeel te huisvesten. In de buurt van Eindhoven had je Philipsdorp, dat vanaf 1909 in Strijp werd ontwikkeld, en ook Batadorp, een complex arbeiderswoningen van de Tsjechische schoenenfabriek Bata.⁶ Dit was weliswaar een patriarchaal soort sociaal ondernemerschap, maar als ze wilden konden de arbeiders ook in de stad gaan wonen.

Wat is nu dominant, het competitieve of het sociale ondernemerschap? Hoe ontwikkelden zich de Nederlandse instituties? Op welke gebieden wijken ze af van de Duitse, Engelse of Franse oplossingen voor identieke problemen? Bij een bespreking van zeven dikke delen over de Nederlandse bedrijfsgeschiedenis is het onmogelijk de brede waaier aan kleurrijke feiten en gebeurtenissen recht te doen. In dit besprekingsartikel kies ik ervoor de serie tegen de achtergrond van het toegepaste theoretische model te plaatsen. Eerst zal ik enkele opmerkingen wijden aan de stand van het onderzoek en de positie van bedrijfsgeschiedenis daarin. Vervolgens kijk ik hoe de recent verschenen zevendelige reeks *Bedrijfsleven in Nederland in de Twintigste Eeuw* (BINT) en haar Engelstalige synthese passen in deze historiografische ontwikkelingen en hoe de serie tegen deze achtergrond kan worden beoordeeld. Ik besluit met enkele opmerkingen over het nut van het gebruikte model.

Ondernemers en hun omgeving

Volgens Joseph Schumpeter (1883-1950) was de ondernemer de centrale actor in het zich steeds vernieuwende kapitalisme en men zou misschien verwachten dat ondernemersgeschiedenis daarom de kern en de canon vormt van de economische geschiedenis. Maar de economische theorie heeft

6 Mila Davids, Harry Lintsen, Arjan van Rooij, *Innovatie en kennis-infrastructuur. Vele wegen naar vernieuwing*. BINT 5 (Amsterdam 2013) 49; Erik

Nijhof en Annette van den Berg, *Het menselijk kapitaal. Sociaal ondernemersbeleid in Nederland*. BINT 4 (Amsterdam 2012) 116-145.

Woningen in 'tuindorp' Agnetapark
(Delft).

Collectie Rijksdienst voor het Cultureel
Erfgoed, Amersfoort. Foto: R. Hoogewoud.

in de loop der tijd een model ontwikkeld dat is gebaseerd op wiskundige vergelijkingen die evenwichtstoestanden verklaren. Als gevolg daarvan gaat in de economische geschiedenis veel aandacht uit naar variabelen die op nationaal niveau gemeten worden, zoals geldstromen op het gebied van productie, bestedingen, handel en investeringen, en de institutionele omgeving waarbinnen deze activiteiten zich afspelen.⁷ Wat leert ons dan de ondernemersgeschiedenis? Het verhaal over de succesvolle en soms minder succesvolle ondernemer spreekt natuurlijk tot de verbeelding, maar de verbinding met de andere deelgebieden of benaderingen van de economie is moeilijk te leggen. Terwijl de ondernemer, zal de bedrijfshistoricus zeggen, aan het begin staat van alle welvaart!

Daarbij is een bekend dilemma dat veel bedrijfsgeschiedenis in opdracht wordt geschreven. Ook wanneer de opdrachtgever zich niet met de inhoud bemoeit (het is lang niet altijd ‘wie betaalt bepaalt’) zal de opdracht om een individuele bedrijfsgeschiedenis te schrijven meestal niet leiden tot een breder perspectief.⁸ Jubileumboeken en monografieën kunnen een bedrijf uitputtend analyseren op basis van primaire bronnen maar bereiken als gevolg van hun opzet en uitstraling in eerste instantie de werknemers van de betreffende firma, ook al vormen ze de bouwstenen voor verdergaand analytisch onderzoek. Recente voorbeelden van dergelijke werken in Nederland zijn de geschiedenissen van Shell en Heineken – kloeke werken die veel materiaal aanleveren voor een bredere analyse.⁹

Bedrijfshistorische studies lijken met hun aandacht voor het individuele bedrijf af te stammen van de traditionele negentiende-eeuwse economische geschiedenis, zoals die destijds werd beoefend door Gustav von Schmoller (1838-1917) en Karl Bücher (1847-1930).¹⁰ Bedrijfsgeschiedenis is natuurlijk niet stil blijven staan, maar is geënt op een zorgvuldige,

7 Deze weergave van het vak is zo beknopt dat hij nauwelijks recht doet aan de rijke historiografie. Zie voor een prikkelende inleiding J.W. Drukker, *De revolutie die in haar eigen staart beet. Hoe de economische geschiedenis onze ideeën over economische groei veranderde* (Utrecht 2003).

8 Er zijn natuurlijk uitzonderingen. Zo is J. Jonker en K. Sluyterman, *Thuis op de wereldmarkt. Nederlandse handelshuizen door de eeuwen heen* (Den Haag 2000) geschreven in opdracht van Hagemeyer maar het boek gaat verder dan alleen dat bedrijf. Ook bijvoorbeeld Geoffrey Jones, *Renewing Unilever, Transformation and Tradition* (Oxford 2005) gaat verder dan alleen het schrijven van de geschiedenis van

Unilever en reflecteert op management- en marketingstrategieën.

9 De dikke vierdelige geschiedenis van Shell beslaat 1800 pagina's en de fraai geïllustreerde geschiedenis van Heineken 604 pagina's: Stephen Howarth, Joost Jonker, Keetie Sluyterman en Jan Luiten van Zanden, *A History of Royal Dutch Shell* (Amsterdam 2007); Keetie Sluyterman en Bram Bouwens, *Brewery, Brand and Family. 150 years of Heineken* (Amsterdam 2014).

10 Max Weber en Joseph Schumpeter worden ook vaak gezien als vertegenwoordigers van deze actor-gerichte 'historische school' die zich afzette tegen de wetmatigheden van de 'Oostenrijkse school'.

systematische *bottom-up* analyse. Dit is een aanpak die later ten onrechte is bekritiseerd. De meer positivistische of deductieve stromingen, zoals de neoklassieken in de *Methodenstreit* rond 1880 (de ‘Oostenrijkse school’) en in de jaren 1960 de door wiskunde geïnspireerde Cliometrische revolutie, keerden zich tegen deze actor-gerichte institutionele benadering. In de ogen van velen heeft Alfred Chandler (1918-2007) het vakgebied van de bedrijfsgeschiedenis gered door een patroon te herkennen in de professionalisering van management in grote bedrijven. Hiermee sloeg hij de brug van micro-economische, op één bedrijf gerichte studies naar een macro-economische verklaring van moderne economische groei.¹¹

In Nederland inspireerde Chandler het debat over het familiebedrijf, hetgeen leidde tot een reeks belangwekkende bedrijfshistorische studies. Hierin werd aangetoond dat er allerlei schakeringen mogelijk zijn tussen de historische eigenaar-ondernemer en het moderne grootbedrijf met zijn strikte scheiding tussen eigendom en controle. Dankzij deze tussenvormen kunnen ook familiebedrijven het stadium van grote en kapitaalkrachtige onderneming bereiken en de technologische toepassingen incorporeren die moderne economische groei gestalte geven.¹²

Ook bedrijfshistorici zelf vinden dat er weinig grote theorieën zijn in hun vakgebied. Zo stelt de hoogleraar Bedrijfsgeschiedenis Joost Jonker in zijn oratie dat de bedrijfsgeschiedenis een tamelijk jonge discipline is die noodgedwongen zijn theorieën ontleent aan de sociale wetenschappen, die al een stadium verder zijn. De bedrijfsgeschiedenis bevindt zich volgens hem nog in de fase van het vergelijken van individuele gevallen om tot generalisaties te komen, een fase die vooraf zou gaan aan theorievorming. Pas daarna komt de fase van het toetsen van nieuwe gevallen aan de eigen theorieën en generalisaties.¹³ Deze visie wordt gedeeld door De Jong en anderen, die stellen dat de bedrijfsgeschiedenis een eigen aangepaste sociaalwetenschappelijke methode zou moeten ontwikkelen en toepassen.¹⁴

11 Alfred D. Chandler, *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business* (Cambridge MA 1977); Alfred D. Chandler, *Scale and Scope. The Dynamics of Industrial Capitalism* (Cambridge MA 1994); Alfred D. Chandler, *Inventing the Electronic Century. The Epic Story of the Consumer Electronics and Computer Industries* (Cambridge MA 2005).

12 Het *family firm* debat wordt helder samengevat in Keetie E. Sluyterman, *Kerende kansen. Het Nederlandse bedrijfsleven in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2003) 25-28. Zie ook D. Arnoldus, *Family, Family Firm and Strategy. Six Dutch Family*

Firms in the Food Industry 1880-1970 (Amsterdam 2002) 15-18.

13 J. Jonker, ‘Aller ogen gericht op ...? De relevantie van de bedrijfsgeschiedenis.’ Oratie Universiteit van Amsterdam, Instituut voor Cultuur en Geschiedenis, 9 november 2012.

14 A. de Jong, D. Higgins en H. van Driel, ‘New Business History?’, *Business History* 57:1 (2015) 5-29 DOI 10.1080/00076791.2014.977868; Stephanie Decker, Matthias Kipping en R. Daniel Wadhvani, ‘New Business Histories! Plurality in Business History Research Methods’, *Business History* 57:1 (2015) 30-40 DOI 10.1080/00076791.2014.977870.

Kortom, bedrijfsgeschiedenis kijkt naar actoren en cliometrie (of standaard economische geschiedenis) kijkt naar wetmatigheden. Dit is een wat schematische voorstelling van zaken. In de afgelopen decennia zijn er veel publicaties verschenen die de verbinding leggen tussen de kenmerken van het bedrijfsleven en de modernisering van de economie. Zo kwam Robert Whitley met een typologie van *business systems* en analyseerden Naomi Lamoreaux, Peter Temin en Daniël Raff verschillende soorten economische coördinatie waarin technologische, sociaal-politieke en informatie-technische ontwikkelingen worden weerspiegeld.¹⁵ Dit raakt nauw aan het onderzoek naar vergelijkingen tussen vormen van kapitalisme waarin, zoals hierboven werd vermeld, de wijze waarop het bedrijfsleven is *georganiseerd* een belangrijke plaats krijgt. Ook studies naar transactiekosten kijken naar de organisatievormen van bedrijven.¹⁶ Er is toenemende aandacht voor cultuur: er zijn bedrijfsgeschiedenissen van producenten van boeken, films en muziek tot wenskaarten, chocolade en champagne, waarbij zelfs een verbinding wordt gelegd tussen bedrijfsstrategieën en culturele gebruiken zoals huwelijksgedrag en religie.¹⁷

De invloed van kenmerken van het bedrijfsleven op macro-economische prestaties werd zoals gezegd tevens geïnspireerd door het economische succes van Japan en Zuid-Korea waar de bedrijfsstructuur fundamenteel anders was dan in Europa en de Verenigde Staten.¹⁸ Daardoor zie je steeds vaker de geschiedenis van een bepaalde bedrijfstak of sector opduiken als observatie-eenheid. Bedrijfstakken kunnen onderling sterk verschillen, kunnen internationaal vergeleken worden, of maken het mogelijk een bepaalde ontwikkeling te belichten in de markt. Zo zijn er ook bedrijfsgeschiedenissen van de handel in statusverhogende luxegoederen als de piano in de negentiende eeuw en witgoed (wasmachines en koelkasten) in de twintigste eeuw.¹⁹ Ook zijn er studies geschreven waarin het bedrijfsleven

15 Richard Whitley, *Divergent Capitalisms: The Social Structuring and Change of Business Systems* (Oxford 2000); Raff, Lamoreaux en Temin bouwen voort op Chandler's *Visible Hand*: Daniel Raff, Naomi R. Lamoreaux, Peter Temin, *Beyond Markets and Hierarchies: Towards a New Synthesis of American Business History*, NBER Working Paper 9029 (Washington 2002) DOI 10.3386/w9029.

16 Oliver Williamson, *The Economic Institutions of Capitalism* (New York 1985).

17 Kenneth Lipartito, 'Reassembling the Economic: New Departures in Historical Materialism. Review Essay', *American Historical Review* 121:1 (2016) 101-139, 121-122 DOI 10.1093/ahr/121.1.101.

18 Ik denk dan bijvoorbeeld aan Bruno Amable, *The Diversity of Modern Capitalism* (Oxford 2003) DOI 10.1093/019926113X.001.0001 en William J. Baumol, Robert E. Litan en Carl J. Schramm, *Good Capitalism, Bad Capitalism and the Economics of Growth and Prosperity* (New Haven 2007) DOI 10.2139/ssrn.985843.

19 Ivan Paris, 'White Goods in Italy during the Golden Age (1948-1973)', *Journal of Interdisciplinary History* 44:1 (2013) 83-110 DOI 10.1162/jinh_a_00502; Francesca Carnevali en Lucy Newton, 'Piano's for the People: from Producer to Consumer in Britain, 1851-1914', *Enterprise and Society* 14:1 (2013) 37-70 DOI 10.1093/ES/KHS042.

in verband wordt gebracht met politieke of sociale ontwikkelingen.²⁰ We moeten het isolement en de jeugdigheid van de bedrijfsgeschiedenis dus niet overdrijven.

Aan het einde van de twintigste eeuw is er in de economische geschiedenis, naast bedrijfsleven en economische groei, een derde invalshoek naar voren gekomen en dat is natuurlijk de studie van de ‘economische instituties’. Het geheel van formele en informele regels is sterk richtinggevend voor het gedrag van economische actoren. Veel zowel economisch als politicologisch georiënteerde onderzoekers (zoals bijvoorbeeld Colin Crouch, Kathleen Thelen, Barry Eichengreen, Peter Hall, Mancur Olson, Wolfgang Streeck en Cathie Jo Martin, om maar enkelen te noemen) haalden het bedrijfsleven in hun actor-gerichte analyses naar voren.²¹ Via de aandacht van economen en economisch historici voor instituties is de *political economy*, een door Adam Smith gebruikte term die sinds de opkomst van de *New Economic History* in onbruik was geraakt, gerehabiliteerd. Je zou kunnen zeggen dat het onderzoek meer *actor-oriented* en meer micro-economisch werd – zodat de bedrijfsgeschiedenis een sterkere positie kon gaan innemen.

Toch blijft er op methodologische gronden een waarneembaar verschil tussen enerzijds het meer abstracte en geaggregeerde nationale niveau, waarin datareeksen beschikbaar zijn die het mogelijk maken om aan de hand van statistische modellen causale verbanden aan te tonen of te ontrafelen, en anderzijds de concrete, micro-economische bedrijfsgeschiedenis. Tussenvormen zoals de genoemde bedrijfstak-analyses, of de ‘transnationale’ richting die eenheden en fenomenen over de grenzen heen volgt en analyseert, neigen tot de laatste categorie. Veel bedrijfshistorici zijn meer narratief ingesteld en richten zich op synthese, al dan niet aan de hand van individuele case studies of bedrijfstakken.²² Niet dat bedrijfsgeschiedenis daardoor minder positivistisch is ingesteld: waar culturele geschiedenis de afgelopen decennia de tekst als informatiedrager zelf ging bevragen en uit geschreven teksten ook de mentale wereld van de erflater probeerde af te leiden, bleven de bedrijfshistorici doorgaans trouw aan de traditioneel-empirische methode. De bedrijfshistorici werden niet verleid om ogenschijnlijk objectieve bronnen intertekstueel te benaderen of categorieën als gender te deconstrueren en

20 Diarmuid Jeffrey, *Hell's Cartel: IG Farben and the Making of Hitler's War Machine* (New York 2008); Ted Nace, *Gangs of America: The Rise of Corporate Power and the Disabling of Democracy* (San Francisco 2003).

21 Bijvoorbeeld Colin Crouch en Wolfgang Streeck (eds.), *Political Economy of Modern Capitalism. Mapping Convergence and Diversity* (Londen 1997) DOI 10.4135/9781446217849. In deze context wordt

natuurlijk ook altijd de naam van Douglass North genoemd.

22 Knut Sogner, ‘Recent Trends in Business History’, *Scandinavian Economic History Review*, 45:1 (1997) 58-69, 59 DOI 10.1080/03585522.1997.10414640. Sla een aflevering open van *The Economic History Review* en het verschil in aanpak met *Enterprise and Society* wordt snel duidelijk.

bleven in dit opzicht dicht bij de economen, ondanks alle gesignaleerde verschillen tussen macro-economische geschiedenis en bedrijfsgeschiedenis.²³

Samenvattend kun je stellen dat er drie ontwikkelingen zijn in de literatuur, waartegen we specifieke bedrijfshistorische studies kunnen afzetten: bedrijfsgeschiedenis kijkt tegenwoordig breder dan naar bedrijven alleen, bedrijfsgeschiedenis probeert verbinding te leggen met de economische prestaties van een land, en de bedrijfsgeschiedenis wordt gerelateerd aan de economische instituties die een land onderscheiden van andere landen. Keren we een ogenblik terug naar de vergelijkende analyse tussen verschillende vormen van kapitalisme, waarin de aandacht uitgaat naar de economische actoren, dan wordt meteen duidelijk dat dit een veld is waar de bedrijfsgeschiedenis zijn emancipatie kan voltooien. Vragen die als gevolg hiervan opkomen en die momenteel veel belangstelling genieten zijn: wat zijn de kenmerken van het nationale *business system* en hoe zijn die te verklaren? Heeft de toenemende internationalisering van het bedrijfsleven een effect op de nationale institutionele kenmerken, omdat multinationals hun *best practices* meenemen en daarmee de nationale instituties onder druk zetten of ondergraven? En hoe sterk beïnvloedt de macht van het (nationale en internationale) bedrijfsleven de besluitvorming in de politieke economie? Aan het eind van dit artikel zal ik terugkomen op deze vragen en kijken in welke mate de ter bespreking voorliggende reeks boeken hierop antwoorden formuleert.

Bedrijfsleven in Nederland

Rond 2000 ontstond de wens om de beoefening van de bedrijfsgeschiedenis binnen Nederland sterker in te bedden in het universitaire onderzoek. Er is grote maatschappelijke belangstelling voor bedrijfsgeschiedenis, maar toch worden veel resultaten van bedrijfshistorisch onderzoek gepubliceerd in bedrijfsmonografieën die slechts een kleine doelgroep bereiken. Zo ontstond er behoefte aan een bredere studie die zich boven het individuele bedrijf verheft en de specifieke aspecten van het Nederlandse bedrijfsleven in kaart brengt en analyseert. In 2002 ging het onderzoeksprogramma 'Bedrijfsleven in Nederland in de Twintigste Eeuw' (BINT) van start onder leiding van Keetie Sluyterman, Joost Dankers en Jan Luiten van Zanden. Dit onderzoeksprogramma was ingebed in het N.W. Posthumus Instituut, de onderzoeksschool voor Sociale en Economische Geschiedenis, en werd gecoördineerd door de bedrijfshistorici van de Universiteit Utrecht, terwijl ook het NEHA (Nederlands Economisch-Historisch Archief, gevestigd op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis), de Erasmus Universiteit

23 Lipartito, 'Reassembling the Economic', 122.

Rotterdam en de Technische Universiteit Eindhoven participeerden in het onderzoek.

Tussen 2008 en 2015 resulteerde het BINT-programma in een kleurrijke boekenreeks van zeven delen. Deze boeken zijn rijk geïllustreerd met uitgebreide fotokaternen en in toegankelijk Nederlands geschreven. Ze zijn tevens nauwgezet geannoteerd en ingebed in het historiografisch debat, zodat we van een serieuze bijdrage aan de historiografie kunnen spreken. In dat opzicht is de reeks geslaagd: de boeken geven een staalkaart van de stand van zaken in het onderzoek en bieden gezamenlijk een panoramisch overzicht van de ontwikkeling van het Nederlandse bedrijfsleven in de twintigste eeuw in al zijn diversiteit, ingebed in de context van instituties, technologie, overheid, en financiële systemen. Uiteraard verdienen de conclusies van het project ook internationale exposure. Deze is er gekomen in een Engelstalige bundel getiteld *Varieties of Capitalism and Business History. The Dutch Case* (2015).

Verschillen tussen kapitalistische systemen

Uit de titel van de Engelse synthese blijkt meteen het theoretisch kader dat als leidraad voor de reeks is gekozen om de verschillende deelonderwerpen in één analytisch kader te plaatsen: de hierboven reeds geïntroduceerde *Varieties of Capitalism*-theorie van Peter Hall en David Soskice. Deze theorie schetst op het eerste gezicht een zwart-wit beeld tussen *Liberal Market Economies* en *Coordinated Market Economies*, maar doet bij nader inzien een doordachte poging om de verschillende institutionele kenmerken van elk type aan elkaar te koppelen of althans met elkaar in verband te brengen.²⁴ De zogenaamde *institutional complementarities* leiden er namelijk toe dat in de economie de meer liberale of juist meer gecoördineerde oplossingen in verschillende deelgebieden elkaar versterken. Dit verklaart waarom verschillende soorten kapitalistische economieën afwijkende kenmerken hebben en niet onder druk van de markt convergeren naar één liberaal model. De kracht van de resulterende comparatieve institutionele voordelen en de kracht van complementariteit wordt weliswaar betwist in het wetenschappelijk debat, maar het is een heldere manier om te proberen het voortbestaan van verschillende soorten kapitalisme te begrijpen en te verklaren.²⁵

24 Hall en Soskice, 'An Introduction to Varieties of Capitalism'.

25 Elders heb ik een uitvoerige uiteenzetting gegeven over hoe interactie plaatsvindt tussen bedrijfsleven, verzorgingsstaat, arbeidsverhoudingen en economisch beleid, met als conclusie dat veel marktwerking

in afgebakende compartimenten wordt geïntroduceerd, waarmee de gesignaleerde complementariteit wordt doorbroken. De wens om veranderingen gecompartmentaliseerd door te voeren is vaak groter dan het eventueel verlies aan complementariteitsvoordelen. Touwen, *Coordination in Transition*, 323-337.

Bovendien maakt deze theorie het mogelijk om allerlei benaderingen met elkaar te verbinden: over het bestaan van bedrijfsnetwerken en *corporate governance* is een uitgebreide managementliteratuur (denk aan het Rijnlandse en Anglo-Amerikaanse model), evenzo is er veel geschreven over arbeidsverhoudingen (denk aan het neocorporatisme), over beroepsopleidingen en scholing, en over innovatie (denk aan de techniekgeschiedenis). Door de interactie centraal te stellen is er expliciete aandacht voor het belang van de geschiedenis, en zelfs een vorm van operationalisering daarvan, terwijl door veel economen de geschiedenis tamelijk obligaat wordt erkend als een bijdrage in 'padafhankelijkheid'. De aandacht voor de historische dimensie is een vermeldenswaardig voordeel van de *Varieties of Capitalism*-theorie. Daarbij worden kenmerken van economische actoren en deelgebieden ook gekwantificeerd om tot nationaal vergelijkbare kenmerken te komen.

De BINT-reeks ambieert *Varieties of Capitalism* als theoretisch kader te nemen. De zeven delen hebben elk hun eigen deelonderwerp, en het is daardoor niet zo heel verrassend dat de meerwaarde van de *Varieties of Capitalism*-theorie, die verschillende deelaspecten met elkaar verbindt, hierdoor niet helemaal tot zijn recht komt. Ook de bijdragen in de Engelstalige samenvattende bundel hebben hier last van, want de auteurs operationaliseren de theorie elk op hun eigen manier, en kiezen elk een periodisering die wordt ingegeven door het onderwerp (maar daar geeft de theorie ook weinig houvast). In de Engelstalige synthese brengen een overkoepelende inleiding en conclusie de lijnen bij elkaar. De auteurs van de zeven afzonderlijke delen hebben intussen zo hun eigen ideeën over *Varieties of Capitalism*. Ze koppelen deze in een aantal gevallen aan de theorie van *business systems* van Richard Whitley, die zich eenduidiger op bedrijfskenmerken richt en minder op de politieke economie, en proberen de theorie aan te passen aan hun onderwerp.²⁶ Dit leidt tot interessante vragen, maar we moeten vaststellen dat het accent doorgaans toch eerder ligt op het verschaffen van concrete informatie dan op het toetsen van of bijdragen aan een theoretisch inzicht. Hieronder beschouw ik kort de verschillende delen.

Zeven keer Nederlandse ondernemers

Het eerste deel, *Ondernemers in Nederland*, geeft een analyse van de ondernemerspopulatie in Nederland en probeert door naar de status en samenstelling van de groep ondernemers te kijken een algemeen kenmerk van de gecoördineerde markteconomie in kaart te brengen. Hoewel het uitgangspunt dat ondernemerschap in een gecoördineerde markteconomie

26 Whitley, *Divergent Capitalisms*.

een lagere status heeft, aanvechtbaar is, leidt dit tot interessante conclusies. In hun analyse van ondernemers beperken Van Gerwen en De Goey zich niet tot de kleurrijke aartsvaders of opvallende multinationals, maar beschrijven zij de hele populatie van grotere en kleinere ondernemers. Een ondernemer is daarbij de eigenaar (of mede-eigenaar) van een bedrijf, of de manager-directeur, en belast met de dagelijkse leiding van de onderneming. Hij of zij heeft dus niemand boven zich behalve de raad van commissarissen. Op deze manier worden grote en kleine bedrijven min of meer gelijkgesteld. Hoewel bij een groot bedrijf een flink aantal managers de beleidskoers beïnvloedt, ligt toch de beslissing aan de top, bij ‘de ondernemer’. Bij de analyse speelt het publieke imago van het ondernemerschap (verguisd in de jaren zeventig, eerherstel in de jaren tachtig) een belangrijke rol.

De auteurs kijken naar een mix van statistiek en een meer kwalitatieve beschrijving van de ondernemerspopulatie: historische context, maatschappelijke status, kenmerkende ontwikkelingen of toonaangevende bedrijven, en de structuur van de populatie. Op deze wijze is er veel ruimte voor het midden- en kleinbedrijf en dat is verfrissend en waardevol, want de neiging bestaat erg veel aandacht te besteden aan de grote Nederlandse multinationals. Ook in de kaders over kleurrijke ondernemers is aandacht voor de ondernemer als persoon: de bakker Pieter Harkema, groothandelsdirecteur Frits Fentener van Vlissingen, pensionhoudster Rika van der Lans, mediamagnaat John de Mol. In hoofdstuk 7 en 8 wordt Nederland vergeleken met de Verenigde Staten, Engeland en Duitsland.²⁷

Het tweede deel, *Over Grenzen*, behandelt een onderwerp dat vooral voor het analyseren van de veranderingen in het Nederlandse bedrijfsleven van belang is, namelijk de aanwezigheid van multinationals in de Nederlandse economie en hun invloed op het nationale *business system*. Brengen zij in de wereldeconomie de verschillende nationale systemen dichter bij elkaar, of vormen zij zich naar de lokale regels, gewoonten en gebruiken? Het antwoord is genuanceerd: in veel gevallen passen multinationals zich aan wanneer zij binnen een bepaald *business system* moeten functioneren, maar zij introduceren ook hun eigen modellen en systemen, zoals bijvoorbeeld prestatiebeloning. In de loop van de eeuw worden verschillende globaliseringsgolven onderscheiden. Vanaf de jaren tachtig namen vooral in de dienstensector de buitenlandse investeringen sterk toe, zowel de ingaande als de uitgaande. De conclusie van Sluyterman en Wubs luidt dat ondernemingen zich meer mondiaal zijn gaan organiseren, in plaats van zich in elk vestigingsland aan de lokale cultuur en gewoontes aan te passen. Ondernemingen zoeken wel naar de beste organisatievorm

27 Zie ook: Jeroen Touwen, Recensie van J. van Gerwen en F. de Goey, *Ondernemers in Nederland. Variaties in ondernemen. Bedrijfsleven in Nederland*

in de Twintigste Eeuw 1 (Amsterdam: Boom, 2008), *BMGN-Low Countries Historical Review* 125:4 (2010) 145-147 DOI 10.18352/bmgn-lchr.7155.

in elk gastland, maar doen dat niet zozeer op basis van de kenmerken van het vigerende systeem. Daarmee geven multinationals de globalisering vorm maar zijn zij er tevens een resultante van. De auteurs distantieën zich hiermee van Whitley, die het accent meer op de continuïteit van *business systems* legt (282). Toch moeten ook Sluyterman en Wubs vaststellen dat we hiermee nog niet weten hoe groot de uiteindelijke impact zal zijn van multinationals op het nationale *business system*, met name omdat de economie steeds verder internationaliseert.

Het derde deel, *Tussen concurrentie en concentratie*, beschouwt drie coördinatiemechanismen waarvan de eerste twee typerend zijn voor de gecoördineerde Nederlandse economie: belangenorganisaties, kartels, en fusies en overnames. Belangenorganisaties en kartels vormen een belangrijk criterium in de typologie van *Varieties of Capitalism*, waarbij de theorie stelt dat veel samenwerking tevens zal leiden tot bepaalde arbeidsverhoudingen, personeelsrelaties, vormen van *corporate governance*, enzovoorts. Het boek beschrijft hoe in de eerste helft van de twintigste eeuw kartelvorming hand in hand ging met protectionisme, niet alleen in Nederland maar in veel andere landen (behalve in de Verenigde Staten waar anti-trustwetgeving de kartelvorming verbood). Het enthousiasme waarmee dit in Nederland gebeurde en na de oorlog werd voortgezet leidde er eind jaren zestig toe dat Nederland het ‘kartelparadijs van Europa’ werd genoemd. Onder druk van nieuwe inzichten en Europese regelgeving werden pas na 1980 de kartels uitgebannen, culminerend in de mededingingswet van 1998 en de oprichting van de Nederlandse Mededingingsautoriteit (NMA). Intussen was het belang van de georganiseerde belangenbehartiging complementair toegenomen. Na de oorlog hadden de werkgeversverenigingen nog een door wetgeving strak afgebakende rol, met name in het loonoverleg, maar daarna kregen ze een breder takenpakket. Ze droegen bij aan de herstructurering van bedrijfstakken en aan het implementeren van milieueisen en bepalingen over energiegebruik. Behalve lobbyist en onderhandelaar werden de werkgeversverenigingen ook dienstverlener. De auteurs brengen vervolgens ook fusies en overnames onder de noemer van samenwerkingsvormen, en stellen dat bedrijven er toe neigen bij economische tegenwind kartels op te richten, terwijl bij hoogconjunctuur vooral fusies en overnames plaatsvinden (190).

Voor het toepassen van *Varieties of Capitalism* is dit een dankbaar onderwerp: hier zie je een gecoördineerde markteconomie ontstaan en vervolgens van karakter veranderen. Hoewel de synthese stelt dat Nederland zich van het liberale naar het gecoördineerde model bewoog en weer terug richting liberaal model, suggereert dit BINT-deel een andere conclusie, omdat de coördinatie niet verdween maar van aard en invloed veranderde.²⁸ Ondanks hun belangrijke rol in de economie stonden kartels vanaf het begin

van de twintigste eeuw ter discussie. Aan het begin van de eeuw gingen samenwerking en zelfregulering gepaard met een liberale overheidspolitiek, na de crisis van de jaren dertig kwamen de coördinatiemechanismen bovendien. Na de jaren zeventig trad een kentering op waarbij de belangenorganisaties wel bleven bestaan, maar in plaats van economische sturing meer regulerende en toezichhoudende taken kregen toebedeeld. Over de eeuw beschouwd hing de mate waarin werd gekozen voor één van de drie samenwerkingsvormen sterk af van de economische omstandigheden, van institutionele factoren als wet- en regelgeving, en van de organisatiegraad van het bedrijfstakken. Het beeld dat ontstaat is van een voortdurende traditie van zelfregulering in de verschillende tijdvakken, waarbij het bedrijfsleven in hoge mate zelf de regie had over de inrichting van het economisch leven (274). Deze belangrijke karaktertrek van het *business system* kan worden gezien als passend in de gecoördineerde markteconomie waar onderlinge overeenkomsten tussen ondernemers een matigende invloed hebben op het marktmechanisme. Alleen door de internationalisering verloren de belangenorganisaties aan gewicht, hoewel ze als adviseur en belangenbehartiger een nieuwe rol kregen.

Deel vier, *Het menselijk kapitaal*, gaat over de sociale aspecten van het ondernemerschap, en sluit nauw aan bij de thematiek van deel drie. Nijhof en Van den Berg behandelen het ondernemingsbeleid op het gebied van huisvesting, pensioenfondsen, medezeggenschap, scholing en ten slotte ook veiligheid en gezondheid op het werk. Er ontstond een toenemende vervlechting met het overheidsbeleid en dat van de vakbonden. Daarmee gaat dit deel nog meer dan het derde deel over de Nederlandse overleconomie. Hoewel er vanaf de jaren tachtig naar gestreefd werd de regisserende rol van de overheid terug te dringen, leidde dit er, ondanks de angst van velen, niet toe dat de markt op sociaal gebied de belangrijkste kracht werd (302). De overheid werd minder regisseur maar leverde wel wettelijke kaders en toezicht op naleving daarvan. Coördinatie veranderde van karakter, maar verdween niet. De auteurs benadrukken de robuustheid van het *business system*. Zij verwoordden tevens de vrees dat de zorg voor het menselijk kapitaal, die afhankelijk is van institutionele vervlechting en flankerende wetgeving, in de toekomst wel eens minder sterk verankerd zou kunnen zijn.

Het vijfde deel, *Innovatie en kennisinfrastructuur*, onderzoekt de kenniseconomie en de wijze waarop Nederlandse bedrijven in de twintigste eeuw research & development organiseerden. De auteurs zoeken naar innovatiepatronen, dat wil zeggen, terugkerende manieren van innoveren met behulp van kennisbronnen, waarbij niet alleen wordt gekeken naar het type innovatie maar ook naar de kennisdragers en het type kennisnetwerk. Het boek behandelt een aantal bekende en ook meer onbekende innovaties, zoals bijvoorbeeld de compoundmachine (een hogedruk-stoommachine uit de negentiende eeuw), de gloeilamp, de audio-CD, dieetmargarine van Becel, en Enkalon nylon garen. De rol van TNO, het kennisinstituut dat zich richt

op toegepast onderzoek, keert herhaaldelijk terug. TNO is opgericht in 1932 als de Nederlandse Organisatie voor Toegepast Natuurwetenschappelijk Onderzoek maar is tegenwoordig een onafhankelijke onderzoeksorganisatie. Het bestaan van een dergelijke op samenwerking gerichte organisatie is een belangrijk kenmerk van de gecoördineerde markteconomie.

Volgens de *Varieties of Capitalism*-theorie vindt in de gecoördineerde markteconomie innovatie vaker plaats op basis van samenwerking tussen bedrijven onderling en met de overheid dan in een liberale economie. Dit aspect van de bedrijfsgeschiedenis is interessant omdat uiteindelijk economische groei (de groei van de arbeidsproductiviteit) is gebaseerd op technologische vooruitgang. De theorie stelt dat de gecoördineerde economie vaker incrementele en minder vaak radicale innovaties kent, maar de auteurs vinden weinig empirische basis voor deze claim. Ze benoemen een flink aantal radicale innovaties. Ze zijn voorzichtig in het doen van stellige uitspraken omdat ze geen vergelijkend onderzoek in meerdere landen hebben gedaan, maar wijzen er wel op dat ook in een liberale economie als de Amerikaanse de overheid een grote rol speelt in de kennisinfrastructuur. In de Verenigde Staten is de militaire *research* vormgever van de publieke onderzoeksinfrastructuur. In Nederland is deze breder opgezet en dekt de publieke onderzoeksinfrastructuur grote delen van landbouw en industrie (221). In de periodisering onderscheidt dit deel breuken in 1914, 1945 en 1975. In de gecoördineerde Nederlandse economie was binnen de sectoren kennisoverdracht heel gebruikelijk (149). De coördinatie van overheidswege vond zijn hoogtepunt in de jaren vijftig en zestig en nam daarna iets af: daarbij ging het om de organisatie van kennisoverdracht en de kennisontwikkeling rond innovatieprocessen. Aanvankelijk liet de overheid technologisch onderzoek aan het veld over, dat wil zeggen aan direct betrokkenen uit het bedrijfsleven, de kennisinstellingen en van de overheid (ook wel de Gouden Driehoek genoemd). Na 1970 begon de overheid een explicieter wetenschaps- en technologiebeleid te voeren, met meer opgelegde coördinatie en meer interventies (220-221).

Dit deelonderwerp geeft goed aan wat de beperkingen van de *Varieties of Capitalism*-theorie zijn: Nederlandse multinationals, zoals Philips, waren liberaal en concurrerend en brachten radicale vernieuwingen tot stand hetgeen typerend is voor een liberale markteconomie. Het midden- en kleinbedrijf werkte vaker samen in consortia en steunde meer op de overheid, wat kenmerkend is voor de gecoördineerde markteconomie. Hieruit blijkt eens te meer dat ideaaltypen in de praktijk niet voorkomen. Je zou ook kunnen concluderen dat er voor een bruikbare typologie meer categorieën nodig zijn.²⁹

29 Zoals de vier ideaaltypen op basis van bedrijfskenmerken in Baumol, Litan en Schramm,

Good Capitalism, Bad Capitalism. Zie ook Touwen, *Coordination in Transition*, 23-24.

Het voortdurend experiment, deel zes, behandelt het economisch beleid van de overheid en de invloed daarvan op de private sector. Deze wordt getypeerd in vijf fasen: liberalisme tot 1900, een experimentele fase (door de auteurs ‘variëties op een liberaal thema’ genoemd) tot 1929, naar een nieuwe sociaaleconomische orde in 1929-1950, welvaart en onvrede in de periode 1950-1973 en naar nieuwe vormen van coördinatie in 1973-2000. In dit deel staat de veranderende rol van de nationale overheid centraal, en het boek gaat dus eigenlijk maar gedeeltelijk over het bedrijfsleven. De auteurs stellen dat ‘de veranderende betekenis van de overheid voor het Nederlandse bedrijfsleven wordt [...] geanalyseerd tegen de achtergrond van een specifieke sociaaleconomische orde’ (9). Dit impliceert dat dit boek voornamelijk over de context en minder over de bedrijven gaat. De crisis van de jaren dertig, de geleide loonpolitiek uit de jaren vijftig, en de nieuwe ‘liberale accenten’ (223) na 1982 vormen een kapstok voor veranderende beleidsparadigma’s, waarbij de auteurs vaststellen dat de Nederlandse economie een slingerbeweging maakt van een liberale naar een gecoördineerde en terug naar een liberale markteconomie, hoewel ze toegeven dat er een grote mate van beleidscoördinatie tussen de overheid en de sociale partners bleef bestaan (263). Eigenlijk, zou ik willen stellen, tenderde Nederland in de jaren 1990-2010 alleen op bepaalde gebieden in de richting van de liberale markteconomie, wat leidde tot een ‘hybride variant’ die kenmerken van beide ideaaltypen heeft.³⁰

Over geld en macht, deel zeven, richt zich op de kapitaalbehoefte van ondernemingen en de wijze waarop zij hun financiering organiseren. Dit deel hakt de twintigste eeuw in vier stukken, gekenmerkt door familiekapitalisme (1870-1914), toenemende scheiding tussen leiding en eigendom (1914-1945), schaalvergroting (1945-1980) en spanningen tussen bestuurders en financiële markten (1980-2007). Dit laatste deel maakt gebruik van een eigen database met de financiële middelen van Nederlandse beursgenoteerde ondernemingen, zodat een empirisch beeld ontstaat van de kenmerken van de verschillende perioden (jammer is alleen dat de database in de appendix slechts summier wordt beschreven en niet toegankelijk is). Er wordt bijvoorbeeld aangetoond dat voor alle bedrijven tezamen het aandeel van het vreemd vermogen in het totale vermogen in de loop van de eeuw gestaag toeneemt. De rol van nieuwe financieringsbronnen zoals private equity- en hedgefonds komt uitvoerig aan de orde. Zo lezen wij: ‘In 2006 keerden de nieuwe eigenaren van Vendex zichzelf een super-dividend uit van 460 miljoen euro, gefinancierd met schuld’ (173). Na het faillissement van V&D in februari 2016 krijgt dergelijke informatie extra betekenis: hadden ze dit geld niet beter in het bedrijf kunnen laten zitten? De eigenaren waren overigens KKR en

30 Elders heb ik dit punt nader uitgewerkt: Jeroen Touwen, ‘The Hybrid Variety. Lessons In Non-Market Coordination from the Business System

in the Netherlands, 1950-2010’, *Enterprise and Society* 15:4 (2014) 849-884 DOI 10.1017/S146722270001613X.

Alpinvest, de laatste is een investeringsmaatschappij van de pensioenfondsen ABP en PGGM, zodat uiteindelijk ook Nederlandse gepensioneerden profijt hadden van het super-dividend.

Het criterium ‘corporate governance’ neemt in de *Varieties of Capitalism*-theorie een belangrijke positie in. In de liberale markteconomieën zijn bedrijven vaker beursgenoteerd, hebben daardoor snel toegang tot kapitaal en kunnen snel groeien, maar ze zullen hun personeel minder snel in vaste dienst nemen. In gecoördineerde markteconomieën daarentegen worden bedrijven vaker door bankleningen met een lange looptijd gefinancierd, wat ontslagbescherming voor werkgevers minder bezwaarlijk maakt en tevens een effect heeft op de bereidheid om beroepstraining te organiseren. Het was al bekend dat Nederland in dit opzicht een mengvorm vertoont. Naar aanleiding van hun bevindingen voegen de auteurs hier aan toe dat het onderscheid nogal kunstmatig is, omdat de aandelenmarkten en de bankensector zich in de loop van de twintigste eeuw in een gelijk tempo ontwikkelden en zelfs wederzijds afhankelijk waren: banken spelen immers een belangrijke rol bij aandelenemissies. Dat is waar, maar toch valt niet te ontkennen dat een beursnotering een ander effect heeft op het bedrijfsbestuur dan een meerjarige banklening, en daar gaat het hier om.

Wat is het beeld van het Nederlands bedrijfsleven dat oprijst uit de serie? Die vraag is natuurlijk niet in enkele zinnen te beantwoorden. Nederland is een rijk geschakeerd, economisch gediversificeerd land, met moderne technologie en geavanceerde financiële diensten, maar tevens traditionele sectoren, met een gestaag moderniserende landbouw en een drukbezette infrastructuur, met grote multinationals en een omvangrijk midden- en kleinbedrijf. Een welvarend land dat een zeker pragmatisme tentoonspreidt, vooral als het gaat om handel en internationale betrekkingen. (Dat momenteel de EU ten prooi valt aan rechts-populistische kritiek is meer een uiting van verwende welvaart en opgeklopte xenofobie dan van een typisch Nederlandse karaktereigenschap.) Nederlandse normen en waarden zijn altijd nogal pragmatisch geweest. Er werd veel vergaderd en overlegd, wetten en regels volgden de voortschrijdende inzichten, maar een zekere afkeer van hysterie maakte dat de regels en structuren ook de neiging hadden een eigen leven te gaan leiden. Toen de overlegstructuren eenmaal waren ingevoerd, hielden ze lang stand, maar toen een meer neoliberaal beleid verstandig werd geacht, werd heel geleidelijk het aangename met het nuttige verenigd en kreeg de markt weer meer ruimte. Men neemt de zaak zoals hij is, maakt er het beste van en zorgt dat de schoorsteen blijft roken.

Synthese

Het ligt voor de hand dat de auteurs besloten de bevindingen van deze omvangrijke reeks in een korte Engelstalige synthese bijeen te brengen.

Om het buitenlandse publiek te bedienen en een bijdrage te leveren aan het internationale debat is voor deze bundel de essentie van elk deel in één hoofdstuk samengevat. Dit zijn heldere en compacte hoofdstukken die zeker de weg naar de buitenlandse lezer zullen vinden. De bundel is sterker gericht op de *Varieties of Capitalism*-theorie. Wellicht is hiervoor gekozen omdat de auteurs en de hoofdredacteur van de reeks het gevoel hadden dat de *Varieties of Capitalism*-theorie in de verschillende delen wat losjes werd gehanteerd. Een ander argument zou kunnen zijn dat de theorie stelt dat instituties op verschillende deelgebieden elkaar meetrekken (de zogenaamde ‘institutional complementarities’). Dit kun je alleen onderzoeken door de deelgebieden onder één noemer te brengen. Toch zien we ook hier weer dat accenten en periodisering per subthema verschillen, wat eigenlijk laat zien dat de geschiedenis en de institutionele context van elk deelgebied hun eigen ontwikkelingspad volgen. Er ontstaat weinig inzicht in het bestaan van ‘institutional complementarities’ in de Nederlandse casus.

In het inleidende hoofdstuk en de eindconclusie vat Keetie Sluyterman de betekenis voor *Varieties of Capitalism* samen en formuleert als volgt de kernvraag van de hele exercitie: wat is het effect van de wijze waarop een economie wordt georganiseerd, en hebben de verschillende varianten van het kapitalisme verschillende economische gevolgen?³¹ Omdat de reeks zoveel verschillende uitkomsten en inzichten bevat over welbeschouwd één casus, de Nederlandse, is op deze vragen moeilijk antwoord te geven. Wanneer Sluyterman de vraag stelt of Nederland als gecoördineerde markteconomie beter presteerde dan als liberale markteconomie, constateert ze: ‘As always, the answers are not clear cut’ (17). Deze bedrijfsgeschiedenis blijft uiteindelijk dichtbij de werkelijkheid en is niet van de grote vergezichten.

In de slotconclusie vergelijkt Sluyterman de trends in het Nederlandse kapitalisme met die in Duitsland, Engeland, de Verenigde Staten en de *Nordic countries* (Denemarken, Noorwegen, Zweden en Finland). Ook stipt ze aan dat we een aparte variant van het kapitalisme zien in Oost-Europa en maakt enkele kanttekeningen over de globalisering. Hierbij worden nieuwe vragen gesteld die aangeven dat er nog terrein openligt voor de verdere vergelijking van verschillende soorten kapitalisme en het onderzoek naar het effect van globalisering. Zo wordt hier ook opnieuw de vraag gesteld of multinationals met hun grote invloed in de globaliserende wereldeconomie de nationale *business systems* eenvormiger zullen maken (215).

De bundel is in het *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geschiedenis* (2015, vol. 12:3) besproken door de bekende bedrijfshistoricus Geoffrey Jones. Jones is lovend over de verschillende bijdragen en doet die in zijn bespreking veel recht. Des te opmerkelijker is dat hij nauwelijks een goed

31 In het Engels wordt dit geformuleerd als een gesloten vraag: ‘This brings us to the key question.

Does it matter how an economy is organized?’ (8) waarop het antwoord natuurlijk ja is.

woord over heeft voor de theorie van Hall en Soskice. Na de zwakke punten van de theorie nog eens benadrukt te hebben (teveel op het heden gericht, te statisch, te weinig varianten, niet op historische feitelijkheid gebaseerd) stelt hij dat bedrijfshistorici beter hun eigen *organisational frameworks* kunnen ontwikkelen.³² Dat is weliswaar een mooie aanmoediging, maar de kritiek gaat voorbij aan de sterke punten van deze theorie, die zich expliciet richt op het koppelen van bedrijfshistorische analyse aan macro-economische kenmerken – of het nu gaat om economische groei of nationale overlegstructuren. Dit is nu juist het soort *framework* dat bedrijfsgeschiedenis goed kan gebruiken – omdat het resulteert in meer integratie in de economische geschiedenis. In dit opzicht is het gebruik van deze uitdagende – zij het inderdaad niet onfeilbare – theorie op zijn plaats.

Daarnaast kunnen bedrijfshistorici een belangrijke bijdrage leveren aan het *comparative capitalism*-debat. Een probleem kan hierbij zijn dat politieke wetenschappers en economen in het debat een andere kant opgaan. Er wordt inmiddels gesproken over een tweede en een derde generatie van bijdragen op het gebied van vergelijkend kapitalisme die sindsdien verschenen zijn.³³ Een conventioneel-empirische of analytisch-narratieve analyse van case studies zal in dit debat niet snel een centrale plaats innemen. Desondanks pleit ik ervoor dit soort modellenbouw te omarmen. Binnen de subdiscipline van de bedrijfsgeschiedenis draagt het reflecteren op en bekritisieren van de *Varieties of Capitalism*-theorie bij aan het ontwikkelen van nieuwe sociaalwetenschappelijke concepten, methoden en invalshoeken.³⁴

Conclusie

Komen we terug op de drie ontwikkelingen die ik hierboven signaleerde in de literatuur, dan kunnen we het volgende vaststellen. Ten eerste past de BINT-reeks uitstekend in de bredere trend om bedrijfsgeschiedenis

32 Zie ook de eerdere opmerking over de oratie van Jonker.

33 Andreas Nölke, 'Economic causes of the Eurozone crisis: the analytical contribution of Comparative Capitalism', *Socio-Economic Review* 14:1 (2016) 141-161, 145-146 DOI 10.1093/ser/mwv031.

34 Een recent themanummer van *Business History* is gewijd aan de methodische en theoretische vernieuwing. In de woorden van De Jong, Higgins en Van Driel: 'We advocate that the current typical approach in business history – dominantly case study analysis – maintains its prominent position, but the purpose and

relevance of this type of research in the scientific method for business history is made more explicit. Moreover [we propose] the application of additional approaches in business history, which specifically aim to develop theory and test hypotheses. These approaches are well established in the social sciences, but require adaptation to the particular needs of business history'. A. de Jong, D. Higgins en H. van Driel, 'Towards a new Business History? An Invitation to discuss', *Business History* 57: 1 (2015) 5-29 DOI 10.1080/00076791.2014.977869.

verder te laten kijken dan naar bedrijven alleen. In elk deel wordt heel nadrukkelijk de onderneming of ondernemer in een maatschappelijke en historische context geplaatst, of wordt gekeken naar de positie van specifieke bedrijfstakken in de nationale economie. Ten tweede probeert deze bedrijfsgeschiedenis verbinding te leggen met de economische prestaties van het land. De verbinding met de macro-economie is nergens ver weg. Ook in dit opzicht is het geslaagde geschiedschrijving. De derde vraag luidde: wordt de bedrijfsgeschiedenis gerelateerd aan de nationale economische instituties? Door de gekozen invalshoeken is dit heel duidelijk het geval. Dit hoeft ons ook niet te verbazen, omdat de onderzoeksgroep Economische en Sociale Geschiedenis van de Universiteit Utrecht (waar de redactie van de reeks werkzaam is, alsmede een deel van de auteurs) al jaren onder de thematische vlag ‘Institutions’ vaart. De beoogde vertaalslag van individuele bedrijfsgeschiedenissen naar een breed overzicht van het bedrijfsleven in Nederland wordt gemaakt, in die doelstelling is de serie uitstekend geslaagd.

Gezamenlijk bevatten de zeven delen een schat aan kleurrijke informatie. Zo krijgt het tamelijk emotioneel getoonzette debat over de teloorgang van het poldermodel en de dominantie van het neoliberale wereldbeeld een nieuwe dimensie: ten eerste omdat er allerlei organisatievormen tussen bedrijven onderling en samen met de overheid nog steeds voortbestaan, ten tweede omdat duidelijk blijkt dat de Nederlandse economie rond 1900-1914 nog veel liberaler was en de huidige neoliberale deregulering nog niet zover is doorgeschoten dat we terug zijn bij het *laissez-faire* tijdperk. Wel wordt meerdere keren geconstateerd dat sinds de jaren zeventig het aandeelhoudersbelang sterker is geworden (en daarmee de aandacht voor de winstgevendheid van bedrijven). Het belang van andere stakeholders, zoals de werknemers, of de samenleving in bredere zin wordt hierdoor naar de achtergrond gedwongen. Het veranderende machtsevenwicht tussen private ondernemingen en de samenleving had vaker kunnen terugkeren, en de consequenties daarvan komen niet zo heel uitgebreid aan de orde. Ook een onderwerp als maatschappelijk verantwoord ondernemen, ofwel de mate waarin bedrijven in de samenleving hun sociale verantwoordelijkheid uitdroegen, blijft wat onderbelicht.³⁵

Maar waar staan we nu met onze variant van het kapitalisme? En hoe is die veranderd? Hierboven vroeg ik mij af of de BINT-serie antwoord geeft op vragen als: wat zijn de kenmerken van het nationale *business system* en hoe zijn die te verklaren? Wat is het effect van de toenemende internationalisering

35 Deel 4, *Het menselijk kapitaal*, besteedt wel veel aandacht aan sociaal beleid, maar meer vanuit de arbeidsverhoudingen dan vanuit het collectieve belang van de samenleving. Eerder publiceerde Sluyterman uitvoerig over dit onderwerp: Keetie

Sluyterman, ‘Corporate Social Responsibility of Dutch Entrepreneurs in the Twentieth Century’, *Enterprise and Society* 13 (2012) 313-349 DOI 10.1017/s1467222700011216.

van het bedrijfsleven op de nationale institutionele kenmerken? En hoe sterk wordt de besluitvorming in de politieke economie beïnvloed door de macht van het (nationale en internationale) bedrijfsleven? Op deze vragen worden geen eenduidige antwoorden gegeven. Zelfs de aangehaalde stelling dat de Nederlandse economie zich in de lange twintigste eeuw bewoog van liberaal naar gecoördineerd en terug naar liberaal, wordt niet door alle delen onderbouwd: in bepaalde deelgebieden handhaafde de coördinatie zich juist sterk, in andere deelgebieden zien we een verschuiving naar een meer liberaal karakter. Je kunt je afvragen of dat komt door de verbroekeling die optreedt wanneer vijftien auteurs zeven boekdelen schrijven, of door het opsplitsen van het bedrijfsleven in de genoemde deelgebieden. Het kan ook komen door de intrinsieke onmogelijkheid om zinvolle nationale typering te maken op basis van divergerende ontwikkelingen in het – per definitie al heterogeen – bedrijfsleven. Het voornaamste kenmerk van deze rijke reeks is het feit dat de deelonderwerpen uiteen waaieren en weigeren zich in een theoretisch keurslijf te laten dwingen. Of is dat typisch voor brongerichte geschiedschrijving? Verschillende invalshoeken geven verschillende periodisering, dat is niet zo vreemd. Maar het resultaat is dat de lezer het gevoel krijgt dat er meerdere *business systems* tegelijk worden herkend. Ook weet je niet bij alle typering in hoeverre ze typisch Nederlands zijn of hun parallellen vonden in België, Duitsland of Oostenrijk. In veel gevallen wordt de comparatieve *Varieties of Capitalism*-benadering ondergeschikt gemaakt aan een typering van het Nederlandse *business system* en ligt er meer nadruk op de beschrijving dan op de vergelijking.

De website van BINT stelt tamelijk parmantig dat ‘the BINT Project has the competitiveness and changing characteristics of the Dutch business system during the twentieth century as its main focus’ en tevens dat ‘the analysis will be internationally comparative because only in this way can the typical Dutch characteristics be highlighted’. Toch lijkt juist de internationale concurrentiepositie wat op de achtergrond geraakt. Het accent ligt op Nederland en veel minder op de omringende landen of de ontwikkelingen op de wereldmarkt.³⁶ De delen gaan natuurlijk wel over belangrijke onderwerpen, zoals de status van het ondernemerschap, multinationals in Nederland, werkgeversverenigingen, kartels, kennisinfrastructuur en het economische beleid. Maar het accent ligt minder op een systematische bedrijfstakgerichte analyse, bijvoorbeeld van concurrentiekracht ten opzichte van het buitenland aan de hand van rentabiliteit of exportquote. De claim over de internationale vergelijking van de concurrentiekracht klinkt daardoor iets te mooi. Het accent ligt in eerste instantie op een grondige beschrijving van het Nederlandse *business system* – wat natuurlijk wel klopt met de titel

36 ‘Over BINT’, www.bintproject.nl/home.php (21 september 2016).

van de reeks en wat het beoogde lezerspubliek, dat breder is dan alleen de academisch onderzoeker, zal behagen.

Zonder de toekomst te willen voorspellen zou krachtiger kunnen worden vastgesteld dat uit honderd jaar bedrijfsgeschiedenis duidelijk blijkt hoe sterk de strategieën van Nederlandse bedrijven vervlochten zijn met hun maatschappelijke en politieke agenda's. Er is geen sprake van dat de markt regeert – er worden keuzes gemaakt, compromissen gesloten en wetten en tradities gevolgd. Hierbij zijn prijs en concurrentievermogen zeker niet de enige overwegingen. De Nederlandse economie is door en door gecoördineerd. De BINT-reeks verschaft talrijke inzichten om dit debat verder te voeren.

Jeroen Touwen (1964) is universitair hoofddocent Economische en Sociale Geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Hij promoveerde in Leiden op de economische geschiedenis van Nederlands-Indië en doet nu onderzoek naar Nederlandse economie in de twintigste eeuw in internationaal vergelijkend perspectief. Hij publiceerde onder andere: *Extremes in the archipelago. Trade and economic development in the Outer Islands of Indonesia, 1900-1942* (Leiden 2001) en *Coordination in Transition. The Netherlands and the World Economy, 1950-2010* (Leiden 2014). Email: l.j.touwen@hum.leidenuniv.nl.